

УДК 347.963

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.18>

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДОВКІЛЛЮ, У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Бабайлова Л.М.,

*здобувач кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0006-8697-3824*

Бабайлова Л.М. Відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні: міжнародний досвід.

У статті автором аналізуються норми чинного законодавства України, які регламентують правовідносини у сфері довкілля, а також розглядаються питання відшкодування шкоди, завданої довкіллю, шляхом пред'явлення цивільного позову у кримінальних провадженнях даної категорії. Зазначається, що триваюче в Україні повномасштабне вторгнення призвело до масового знищення та пошкодження об'єктів рослинного світу і стало серйозною проблемою, яка завдає та продовжує завдавати значної шкоди довкіллю.

Порівнюючи норми Кримінально-процесуального Кодексу України 1961 року та чинного Кримінального процесуального Кодексу України 2012 року, робиться висновок про те, що за чинним наразі законодавством розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні не є обов'язковим, оскільки може бути заявлений і у порядку цивільного судочинства України.

Автор статті констатує той факт, що стягнуті судами кошти за позовами, які пред'являються в кримінальних провадженнях проти довкілля, на жаль у подальшому не скеровуються на відновлення пошкодженого довкілля. Також вказується на проблемні питання, які мають місце при відшкодуванні шкоди, завданої довкіллю, у кримінальних провадженнях.

За результатами проведеного аналізу законодавства Австралії, Бразилії, Сполучених Штатів Америки, автором робиться висновок про те, що з метою відновлення в Україні пошкодженого кримінальними правопорушеннями довкілля, у разі, якщо шкода була заподіяна внаслідок пошкодження рослин або дерев, стягнуті з винних осіб штрафні санкції повинні направлятися саме на відновлення пошкоджених рослин, а також їх посадку по можливості саме на місце вчинення кримінального порушення. Вказується на те, що в Україні система відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні потребує вдосконалення в кількох аспектах. Робиться висновок про те, що враховуючи значну роль екології в житті суспільства, належне відшкодування шкоди довкіллю має стати важливою частиною системи кримінального правосуддя. Автором також з посиланням на досвід інших країн надаються пропозиції щодо подальшого удосконалення чинного законодавства України.

Ключові слова: кримінальне провадження, відшкодування шкоди, кримінальні правопорушення проти довкілля, цивільний позов у кримінальному провадженні, міжнародний досвід, знищення та пошкодження рослин або дерев, воєнні злочини проти довкілля, збройні конфлікти.

Babaylova L.M. Compensation for environmental damage in criminal proceedings: international experience.

In this article, the author analyzes the provisions of current Ukrainian legislation regulating legal relations in the field of environment, as well as the issue of compensation for environmental damage by way of filing a civil claim in criminal proceedings of this category. It is noted that the ongoing full-scale invasion in Ukraine has led to massive destruction and damage to flora and has become a serious problem that has caused and continues to cause significant environmental damage.

Comparing the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1961 and the current Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012, the author concludes that under the current legislation,

consideration of a civil claim in criminal proceedings is not mandatory, since it may be filed in the civil proceedings of Ukraine.

The author of the article states that unfortunately, the funds recovered in criminal proceedings for environmental offenses are not subsequently used to restore the damaged environment. The author also points out the problematic issues that arise when compensating for environmental damage in criminal proceedings. Based on the results of the analysis of the legislation of Australia, Brazil, and the United States of America, the author concludes that in order to restore the environment damaged by criminal offenses in Ukraine, if the damage was caused by damage to plants or trees, the fines collected from the perpetrators should be used to restore the damaged plants, and also to plant them, if possible, at the place where the criminal offense was committed. The author points out that the system of compensation for environmental damage in criminal proceedings in Ukraine needs to be improved in several aspects.

The author concludes that, given the significant role of ecology in society, proper compensation for environmental damage should become an important part of the criminal justice system. With reference to the experience of other countries, the author also provides proposals for further improvement of the current legislation of Ukraine.

Key words: criminal proceedings, compensation for damage, criminal offenses against the environment, civil action in criminal proceedings, international experience, destruction and damage to plants or trees, war crimes against the environment, armed conflicts.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення в Україну призвело до масового та системного знищення, пошкодження об'єктів рослинного світу і стало серйозною проблемою, яка завдає та продовжує завдавати значної шкоди довкіллю. Завдана під час збройних конфліктів шкода навколишньому середовищу ще довго після їх закінчення буде впливати на стан екосистем і природних ресурсів. Жодна країна в світі ще не розслідувала воєнні злочини проти довкілля у таких масштабах, як наша держава [1].

Знищення об'єктів рослинного світу, зокрема лісових масивів та інших природних екосистем, є одним із найсерйозніших загроз для екологічної рівноваги планети. Проблема незаконної вирубки лісів, спалювання рослинності для підготовки земель під сільськогосподарські потреби тощо є актуальною для багатьох країн світу.

Метою статті є комплексний аналіз сучасного законодавства України та міжнародного досвіду в контексті відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні, а також формулювання пропозиції щодо його подальшого вдосконалення чинного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Питання відшкодування шкоди у кримінальному провадженні розглядалися О. Пилипенко, І. Голосніченко, В. Мельником, О. Драган, Д. Любезніковим, Т. Корняковою тощо. Крім того, вітчизняний вчений і фахівець у галузі екологічного права В. Кравчук у своїх роботах акцентує увагу на важливості чіткої інтеграції норм кримінального права та екологічного законодавства, вважаючи, що таке поєднання дозволяє більш ефективно вирішувати питання відшкодування завданих довкіллю збитків і відповідальності за них. Він наголошує на необхідності створення ефективних механізмів, що забезпечать можливість відшкодування заподіяної шкоди, що значно зменшить екологічні ризики.

Виклад основного матеріалу. У статті 66 Конституції України закріплено обов'язок кожного громадянина держави охороняти природне середовище та відшкодовувати заподіяні ним збитки [9].

Питання щодо відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Кримінальним процесуальним Кодексом України [2], Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [8] та іншими правовими актами, що стосуються сфери використання та охорони природних ресурсів.

Основним способом захисту майнових прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб є цивільний позов у кримінальному провадженні, відповідно до ст. 128 Кримінального процесуального Кодексу України [2]. Метою подання цього документу є відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням довкіллю.

Насамперед розглянемо визначення поняття «відшкодування» Цей термін означає форму відповідальності, надання кому-небудь чогось іншого замість загубленого, витраченого, знищеного тощо. Етимологічно слово «шкода» польського походження і в перекладі означає втрата, збиток. А у загальнотеоретичному розумінні - це зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [4].

В теорії кримінального процесу доречним вважається використання терміну «компенсація шкоди», оскільки важко собі уявити відшкодування страждань, а компенсація завданої шкоди є цілком можливою.

Підтвердженням даного твердження є назва глави 9 КПК України, яка наразі викладена у такій редакції, як «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов» [2].

На нашу думку, пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні про злочини проти довкілля є найбільш ефективним правовим інструментом для відшкодування шкоди, завданої суспільно небезпечним діянням. Вважаємо, що перевагами розгляду саме у кримінальному процесі даного цивільного позову є дослідження під час його судового розгляду всіх обставин справи, які стосуються виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, що сприяє негайному вирішенню питання про її відшкодування [5]. При цьому специфічною рисою кримінально-правового делікту порівняно з іншими видами деліктних зобов'язань є неможливість зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища (ч. 4 ст. 1193 Цивільного Кодексу України) [5].

Так, відповідно до ч. 4 ст. 1193 Цивільного Кодексу України, в редакції Закону № 720-IX від 17.06.2020, суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням кримінального правопорушення [10].

За загальним правилом цивільний позов у кримінальному провадженні пред'являється до обвинуваченого, оскільки саме він несе відповідальність за заподіяну ним шкоду.

Якщо ми звернемось до положень Кримінально-процесуального Кодексу УРСР 1961 року, то побачимо, що норми ст. 30 цього Кодексу зобов'язували, за наявності достатніх даних про заподіяння злочином матеріальних збитків, орган дізнання, слідчого, прокурора і суд вжити всіх необхідних заходів щодо забезпечення пред'явленого чи можливого у майбутньому цивільного позову.

Разом з тим, наразі за чинним законодавством України, розгляд цивільного позову у кримінальному провадженні не є обов'язковим, оскільки позов може бути заявлений і у порядку цивільного судочинства України.

Вивчення справ даної категорії в Єдиному державному реєстрі судових рішень дозволяє нам зробити висновок, що у разі пред'явлення прокурорами в рамках їх повноважень в кримінальному провадженні [3] цивільного позову, вони зазвичай судом задовольняються. Крім органів прокуратури, в процесі відшкодування шкоди важливу роль також можуть відігравати громадські організації та екологічні активісти, які проводять моніторинг екологічної ситуації та виявляють порушення екологічного законодавства. Вони можуть виступати ініціаторами подачі позовів до суду, а також сприяти ефективнішому виконанню рішень судів.

Звернемось до досвіду інших країн світу з цього питання. Міжнародний досвід відшкодування шкоди у кримінальних провадженнях щодо знищення об'єктів рослинного світу свідчить, що це є одним із аспектів боротьби з екологічними правопорушеннями. У зарубіжних країнах розроблені правові механізми щодо відшкодування екологічних збитків, які дають змогу компенсувати завдані збитки та притягнути правопорушників до відповідальності.

Для прикладу, у Бразилії однією з головних проблем є незаконна вирубка лісових масивів. Тому там розроблено спеціальну систему відшкодування заподіяної шкоди, яка передбачає не лише кримінальну відповідальність за вирубку дерев, знищення рослин, а й значні фінансові санкції та зобов'язання відшкодувати винною особою завданої довкіллю шкоди. У рамках кримінального провадження, у разі завдання шкоди довкіллю, суди Бразилії можуть вимагати відшкодування витрат на відновлення лісових масивів або реституцію земель, які постраждали через незаконну діяльність. Крім того, правопорушники зобов'язані сплачувати штрафи, частина з яких спрямовується на екологічні програми або створення спеціальних фондів по відновленню довкілля.

Широкий спектр правових інструментів для відшкодування шкоди, завданої природним ресурсам, також у Сполучених Штатах Америки.

В кримінальних провадженнях, пов'язаних з незаконною вирубкою лісів, відшкодування шкоди є обов'язковою частиною покарання; правопорушники повинні компенсувати витрати на відновлення екосистем, що включають як посадку нових дерев, рослин, так й очищення земельних ділянок від забруднення, спричиненого знищенням рослин та вирубкою лісів тощо.

В Австралії місцеві органи влади можуть застосовувати значні фінансові штрафи та вимагати відшкодування особою завданої шкоди, включаючи витрати на відновлення природних екосистем. У цій країні існує програма «*Environmental Protection and Biodiversity Conservation Act 1999 (EPBC Act)*» [6], яка регулює питання охорони довкілля, включаючи лісові ресурси, рослинний світ.

Згідно з цією Програмою, за знищення рослинності або її пошкодження може бути накладено штраф, а також існує обов'язок відновлення незаконно пошкоджених екосистем. Наприклад, під час кримінального провадження щодо незаконної вирубки лісів порушники зобов'язані фінансувати програми з відновлення лісів, посадки дерев та відновлення інших природних територій. Крім того, у таких штатах Австралії як Новий Південний Уельс і Квінсленд застосовуються так звані екологічні компенсаційні механізми, які передбачають сплату штрафів за знищення рослинного покриву, які у подальшому можуть бути спрямовані на його відновлення, очищення забруднених водних ресурсів тощо.

У 2018 році Австралійським Урядом було ухвалено Програму фінансування екологічних проєктів через Спеціальний фонд відновлення лісів після масових пожеж та незаконної діяльності, що завдали великої шкоди флорі та фауні. Законодавство цієї країни зобов'язує злочинців відшкодовувати шкоду не тільки через штрафи, але й через вжиття конкретних, реальних кроків щодо компенсації, відшкодування завданої довкіллю шкоди, зокрема, через участь у програмах з відновлення дикої природи, рослин та лісових екосистем [6].

Необхідно зауважити, що на нашу думку, існуюча наразі національна система відшкодування шкоди, завданої довкіллю, у кримінальному провадженні потребує вдосконалення. Так, однією з проблем є недостатня чіткість критеріїв оцінки збитків у національному законодавстві. Оскільки в ньому чітко не визначається, які саме фактори необхідно враховувати при розрахунку розміру компенсації шкоди, завданої довкіллю.

Крім того, національні суди на практиці стикаються з труднощами під час розгляду справ цієї категорії, особливо що стосується встановлення конкретних масштабів завданої екологічної шкоди. Екологічні збитки часто є складними для оцінювання, оскільки вони можуть включати в себе не лише наявні ушкодження (наприклад, знищення рослин), а й мають більш складні, тривалі негативні впливи, які можливо оцінити лише через певний проміжок часу.

Ще однією проблемою, на нашу думку, є невідповідність між штрафами, які встановлено у Кримінальному кодексі України за порушення екологічних норм та реальними витратами, які необхідні на відновлення пошкодженого або знищеного довкілля.

На превеликий жаль, вартість з відновлення рослин, рекультивації земель та інших природоохоронних заходів в нашій державі часто значно перевищує штрафи, які накладаються на винних осіб за результатами розгляду позовів у кримінальному провадженні. Тому вважаємо, що необхідно переглянути підходи до визначення розміру штрафних санкцій і впровадити в Україні більш справедливі механізми компенсації шкоди, заподіяної довкіллю.

Для прикладу, у деяких зарубіжних країнах, наприклад у Німеччині, Великій Британії та Канаді функціонують спеціалізовані суди або судді, які займаються екологічними спорами, що дозволяє забезпечити більш ефективний розгляд справ, які стосуються екологічних правопорушень. Вони спеціалізуються на вирішенні справ цієї категорії, що сприяє швидкому прийняттю рішень та дозволяє підвищити якість винесених судових рішень. Тому вважаємо, що в Україні також доцільно створити спеціалізовані суди по вирішенню екологічних спорів.

Висновки. Таким чином, наразі можемо констатувати недієвість інституту юридичної відповідальності в Україні у сфері охорони довкілля щодо шкоди, яка заподіяна довкіллю. Сьогодні на практиці вона фактично не відшкодовується. Наразі відсутній механізм скерування стягнутих судом у кримінальному провадженні коштів саме на відшкодування шкоди та відновлення попереднього стану довкілля, що існував до порушення, саме на ліквідацію забруднення, знищення рослин та лісових насаджень.

Отже, можемо констатувати, що той елемент довкілля, який постраждав від кримінального правопорушення, залишається пошкодженим або втраченим навіть за умови встановлення правопорушника, накладення на нього штрафів та стягнення шкоди. Тому кримінальні санкції в цій сфері повинні бути не тільки каральними, але й включати реальні заходи, спрямовані для відновлення екосистеми. Необхідно усі кошти, що сплачено особами, яких визнано винними у заподіянні довкіллю шкоди, спрямовувати саме на відновлення стану довкілля, який існував до здійснено-

го негативного впливу. Для прикладу, якщо шкода була заподіяна внаслідок пошкодження рослин або дерев, стягнуті штрафні санкції повинні направлятися саме на відновлення рослин та дерев, їх посадку по можливості саме на місці вчинення даного порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цьогоріч спеціалізована екологічна прокуратури скерувала до суду 700 справ. *Укрінформ. Веб-сайт*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3855824-cogoric-specializovana-ekologichna-prokuratura-napravila-do-sudu-700-sprav.html>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України.: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. – Київ: Алерта, 2020.
3. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2014#Text>.
4. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2003. Т. 6: Т-Я, 736 с. URL: <https://leksika.com.ua/legal>.
5. Драган О.В., Любезніков Д. Стягнення збитків, завданих державі внаслідок корупційного кримінального правопорушення у кримінальному провадженні: діяльність прокурора. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. № 82 (2), 2024, с. 84–96.
6. Закон про охорону навколишнього середовища та збереження біорізноманіття 1999 року (Акт ЕРВС), Уряд Австралії. <https://www.environment.gov.au/epbc>.
7. Попелюшко В.О. Цивільний позов у кримінальному провадженні: практичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 2(22). С. 167.
8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII: *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1991, № 41, ст. 546.
9. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»: Закон України № 720-IX від 17.06.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/720-20#n23>.